توسعه توریسم و تحولات کارکردی آن در ایران در حال گذار

دکتر عیسی ابراهیم زاده
استادیار جغرافیا و برنامه ریزی شهری- منطقه ای دانشگاه زاهدان

چکیده

کارکرد توریسم بعنوان یک صنعت، در ایران به نیم قرن اخیر بر می گـردد. در دورهٔ معاصر، تحولات زیر ساختی منجر به تحولات اقتـصادی- اجتمـاعی در جامعـه ایرانـی گردید، که صنعت توریسم نیز رنگ و بویی تازه به خود گرفت، لیکن هنـوز حرکـت آن بطیء و کند بود . پس از تحولات دههٔ ۱۳۴۰ رفته رفته بر دامنه کارکردهـای توریـسم نیز در ایران افزوده شد. وقوع جنگ اعراب و اسرائیل در سال ۱۹۷۳ و افـزایش قیمـت نفت که منجر به توسعه هر چه سریعتر شهر نشینی و شکل گیـری لایـه هـای میـانی (بورژوا) در جامعه ایرانی گردید نیازهای جدید گردشگری و گذران اوقات فراغت خـارج از منزل را در جامعه دامن زد. اوج گردشگری در ایران را در دهـه هـای ۱۳۵۷-۱۳۴۰ شاهدیم اما پس از آن با وقوع انقلاب اسلامی ۱۳۵۷ و متعاقب آن جنگ تحمیلی عراق علیه ایران تا پایان جنگ با دورهٔ رکود وافول صنعت گردشـگری در ایـران مواجـه ایـم. لیکن با اجرای برنامه های اول، دوم و سوم توسعه اقتـصادی، اجتمـاعی و فرهنگـی در ایران (۱۳۸۳-۱۳۶۸) مجدداً بسیاری از زیر ساختهای اقتصادی و فرهنگـی بازسـازی و بعضاً بیش از گذشته بسط و گسترش یافت و تا حدودی بـر تحـرک و پویـایی صـنعت گردشگری نیز در ایران افزوده شـد؛ در برنامـه چهـارم توسـعه اقتـصادی، اجتمـاعی و فرهنگی کشور به لحاظ اهداف و کارکردها بیش از گذشته به صنعت توریسم توجه شده و مقرر است که تا پایان برنامه (۱۳۸۸) جذب توریست خارجی به کشور به بیش از ۲۰ میلیون نفر برسد. این تحولات کارکردی و ساختاری نشان دهندهٔ مرحله گذار شتابان در صنعت گردشگری ایران و جهش اساسی در آن می باشد.

کلمات کلیدی: گردشگری ایران، تأسیسات گردشـگری، گردشـگر خـارجی، قـوانین و مقررات گردشگری.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

مقدمه

هر یک از محیط های طبیعی، جغرافیایی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی زمینه‌ساز فعالیتهای گوناگونی هستند، که توریسم نیز از جمله این فعالیتها محسوب می شود. شدت و ضعف فعالیتهای جهانگردی به طور نسبی متأثر از کارکردهای فوق الذکر و امکانات و توانمندیهای موجود در هر یک از این زمینه ها است؛ لذا به همان نسبت که حوزه های زیست محیطی و اماکن جغرافیایی هر کدام دارای خصوصیات و ویژگیهای منطقه ای خاص خود هستند، حوزهٔ فعالیتهای توریستی نیز متنوع بوده و از حوزه ای به حوزهٔ دیگر متفاوت است.

سرزمین ایران با آثار تاریخی، هنر و میراث گرانسنگ فرهنگی خویش بطور قطع برای جهانگردان عهد قدیم، یکی از بهترین مقصدهای توریستی محسوب می شده است. این مهم را می توان از آثار هردودت (Herodotus) ، اراتوستین (Eratosthenes) و دیگران در قبل از اسلام (Bunbury, ۱۸۸۳ & Baker, ۱۹۴۸) و سیاحان مسلمان، عرب و اروپایی بعد از اسلام، بخوبی فهمید (اسطخری، ۱۳۴۷ ؛ ابن حوقل، ۱۳۴۵ ؛ گیرشمن، ۱۳۶۴ ؛ کریستین سن، ۱۳۴۵ و غیره). در این خصوص می توان بسیاری از جاذبه های توریستی و چگونگی گردشگری در ایران را در قرون اولیه اسلامی در آثار متعدد سیاحان مسلمان همچون؛ مقدسی، یاقوت حموی، ابن بطوطه، ابودلف و دیگران جستجو نمود. در عین حال جاذبه ها و جایگاه گردشگری ایران در قرون وسطی تا دورهٔ متأخر را نیز در آثار مستشرقین و اروپائیانی همچون؛ پیترودلاواله، ژان شاردن، کمپفر، تاورنیه، شرلی، دیولافوا، هانری رنه، پیرلویی و غیره پی جویی کرد (بدیعی،۱۳۶۲ : ۵۲۲). با این وجود ایران از روند شتابانی که در دهه های اخیر

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

در صنعت توریسم در جهان اتفاق افتاده دور مانده و علیرغم اینکـه جـزو یکـی از ۱۰ کشور اول جهان به لحاظ اکوتوریسم و دارا بودن مواریث فرهنگی غنـی تلقـی می گردد، لیکن از نظر جذب توریسم در ردیف شصتم جهان قرار دارد؛ ایـن مهـم ضـرورت بـازنگری اساسـی در برنامـه‌هـا و سیاسـتگذاریها و عطـف توجـه جـدی مسئولین به این صنعت را بیش از پیش می طلبد.

جامعه فئودالیته و محدودیت کارکردهای توریستی در ایران

جامعه ایرانی از گذشته های دور تا قبل از جنگ جهانی اول و مشخصاً تـا چند دهه ی اخیر، عمدتاً جامعه ای فئودالی و روستایی بوده است. بطوریکه بـیش از ۷۲ درصد جمعیت کـشور روسـتا نـشین، و بـیش از ۸۰ درصـد تولیـد داخلـی (G.N.P) تا سال ۱۲۹۹ در بخش کشاورزی تولید مـی‌شـده اسـت (حـسامیان، ۱۳۷۷: ۳۸).

در چنـــین جامعـــه ای و اصـــولاً در جوامـــع مـــا قبـــل بازرگـــانی (Premercantile) زمینهٔ مبادلات پولی چندان فـراهم نبـود و عمـدتاً مبـادلات کالایی رونق بیشتری داشت. از جائیکه اصولاً جهانگردی بعنوان بخشی از فعالیـت گروههای انسانی در اوقات فراغت بشمار می آیـد کـه در حقیقـت از ایـن طریـق، گردشگران قدرت خرید خود را به دلخواه از مبدأ به مقصد برده و در آنجـا هزینـه می نمایند (ابراهیم زاده، ۱۳۸۴ : ۱)، در جامعـه فئودالیتـه و مـا قبـل بازرگـانی زمینه چنین جابجایی سرمایه و قدرت خرید عملاً فراهم نمی باشـد (نوشـیروانی، ۱۳۶۱ : ۲۰۴) لذا در جامعه ایرانی در آن دوره، گردشگری رونق چندانی نیافت.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

شکل گیری جامعه شبه سرمایه داری و زمینه های جدید گردشگری در ایران

روند تغییرات در شیوهٔ تولید سرمایه داری؛ یکپارچگی روزافزون بازار داخلی، وجود نیروی کار آزاد برای تولید، گسترش ارتباطات و راههای میان شهری و روستایی، تغییر الگوی مصرف جامعه، ایجاد و گسترش صنایع و غیره لازم بود که زمینه شکل گیری تشکیلات منسجم گردشگری و جلب شدن توجه دولتمردان به این مهم را فراهم نمود.

برای اولین بار در سال ۱۳۱۴ اداره ای در وزارت کشور به نام « ادارهٔ امور جهانگردی» تأسیس شد. بدنبال آن در سال ۱۳۲۰ این تشکیلات جای خود را به «شورایعالی جهانگردی» داد، تا اینکه در سال ۱۳۳۳ اهمیت جلب توریست خارجی با توجه به جنبه های اقتصادی آن و به منظور تحکیم مبانی حسن تفاهم میان افراد کشورهای دیگر با ایرانیان، مورد توجه دولت قرار گرفت و ادارهٔ امور جهانگردی با کارکردهای فراتر از دور اول تحکیم یافت. در سال ۱۳۴۰ شورایعالی جهانگردی به تعیین خط مشی و برنامه های اجرایی پرداخت و بدنبال آن تأسیسات جهانگردی در ایران توسعه یافت (ابراهیم زاده، ۱۳۸۴: ۳۶).

شهر نشینی سریع و رشد شتابان گردشگری در ایران

با رشد سریع شهر نشینی و در پی آن کارکردهای اقتصادی و فعالیتهای اشتغال‌زا در کشور، سرمایه‌گذاری خصوصی در صنایع و خدمات کشور تشویق و ترغیب و در صنایعی که بخش خصوصی تمایلی به سرمایه‌گذاری نشان نمی‌داد، دولت رأساً اقدام به سرمایه گذاری نمود. این امر باعث شد که زیر ساخت های اقتصادی، تأمین نیرو و سوخت، ارتباطات و مخابرات، حمل و نقل هوایی، زمینی و بنادر گسترش چشمگیری یابد. مجموعه این تحولات و کارکردها که در برنامه-های عمرانی کشور اتفاق افتاد، تحولات شگرفی در صنعت توریسم کشور را در پی

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

داشت. چنانکه با گسترش فعالیت های عمرانی و ایجاد زمینهٔ اشتغال در شهرها، روند مهاجرت روستا- شهر را به شدت تشدید نمود، و این مهم شهر نشینی سریع را در ایران شکل داد(ابراهیم زاده، ۱۳۸۰: ۱۵۲)؛ که این خود باعث جابجایی سرمایه و نیروی کار بطور توأمان در کشور گردید و اشخاص مقاصد جدیدی را در کشور پی جویی نمودند. افزایش سریع قیمت نفت در دههٔ ۱۳۵۰ در ایران، .بر شدت این تحولات افزود و جابجایی هر چه بیشتر نیروی کار و سرمایه را در اقصی نقاط کشور در پی داشت. گردشگری برای اولین بار در برنامهٔ عمرانی پنج سالهٔ چهارم کشور (۱۳۵۱- ۱۳۴۶) به عنوان یک بخش مستقل در نظر گرفته شد. بدنبال آن قرارداد مطالعات « طرح جامع توسعه جهانگردی در ایران» بین سازمان برنامه و بودجه ایران و شرکت خارجی « توریست کنسولت» منعقد گردید و سپس طرح تفصیلی گردشگری نیز توسط همین شرکت تهیه شد (دیبایی،۱۳۷۱: ۸۳). بجز این طرح جامع، چندین طرح گردشگری دیگر نیز بصورت ناحیه ای در ایران تا قبل از انقلاب اسلامی سال ۱۳۵۷ مطالعه گردید که از آن جمله اند :

- طرح جامع جهانگردی کرانه های دریای خزر
- طرح ایجاد مراکز جهانگردی در کلاردشت و دشت نظیر
- طرح ایجاد مراکز جهانگردی در کرند
- طرح جامع آبهای معدنی سرعین و لاریجان
- طرح جامع جهانگردی جزایر کیش و مینو
- طرح جامع جهانگردی سد لیتان

علاوه بر اینها مطالعات دیگری نیز از طرف دفتر مطالعات سازمان جلب سیاحان به عمل آمد، که مهمترین آنها عبارتند از؛ تشخیص و تعیین نیازمندی شهرهای مختلف نسبت به ایجاد تأسیساتی همچون؛ هتل، متل، زائر سرا، پلاژهای نمونه، اقامتگاه جوانان، میهمانسراها، اردوگاه جهانگردی و چایخانه در مسیر راهها که اکثریت آنها در حد مطالعات مقدماتی باقی ماندند. عمدتاً موضوعاتی که مورد

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

توجه جهانگردان در ایران در این دوره واقع مـی شـد، در برگیرنـدۀ کارکردهـایی همچون؛ سفرهای شغلی و کنفرانسها، تورهای جامع جهانگردی، سفرهای جوانان، هیپی ها و جهانگردان ترانزیتی، توقف میان راهی، بطوریکه بازرگانـان و صـاحبان مشاغل خارجی از فرصت اقامت در تهران برای تماشای اصفهان و تخت جمشید و شیراز نیز استفاده می کردند. اهداف بیشتر جهانگردان از سـفر بـه ایـران در ایـن دوره گشت و گذرهای فرهنگی بوده است. جوانان و هیپی هایی کـه از کـشورهای انگلستان، فرانسه، آلمان و امریکا به ایران می آمدند، در اقامتگاههای ارزان قیمـت سکونت کرده و مبالغ بسیار پائینی را در کشور خرج می کردند و سپس از طریـق دریای خزر و مشهد، راه افغانستان و پاکـستان را در پـیش مـی گرفتنـد (زمـانی فراهانی، ۱۳۷۹ : ۳۳). در این دوره نهایتاً تا سـال ۱۳۵۶ تعـداد جهـانگرد جـذب شده به کشور، به اوج خود رسید؛ چنانکه در این سال قریب به ۷۰۰ هزار توریست از ایران بازدید و در سال ۱۳۵۷ حدود ۲۳۵ میلیون دلار ارز از صنعت گردشـگری نصیب کشور گردید.

وقوع جنگ تحمیلی و رکود صنعت توریسم در کشور

پس از پیروزی انقلاب اسلامی با شروع جنگ تحمیلی عراق علیه ایـران در سـال ۱۳۵۹ و قـرار گـرفتن دهها شـهر و هـزاران روسـتا در غـرب کـشور (عمـدتاً در استانهای خوزستان، ایلام، لرستان، کرمانشاه، آذربایجان غربـی و غیـره)، در زمـرۀ مناطق جنگی از یکسو و بمباران بسیاری دیگر از شهرها و استانهای کشور توسـط هواپیماها و موشک های دوربرد عراقی ها از سوی دیگر، امنیت توریست به شـدت در کشور کاهش یافت. چنانکه این امر باعث شد که تعداد توریست هـای خـارجی از بیش از ۶۷۸ هزار نفر در سال ۱۳۵۶ به حدود ۱۴۷ هـزار نفـر در سـال ۱۳۵۸ کاهش یابد(جداول شماره ۱ و ۲).

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

جدول شماره ۱ : تعداد توریست ورودی و درآمد ارزی سالیانه ناشی از آن طی سالهای قبل از انقلاب در ایران* (۱۳۵۷-۱۳۳۱)

موضوع / سال	تعداد توریست	درآمد ارزی به دلار
۱۳۳۱ **	۵۳۸۹۵	۵۳۸۹۵۰۰
۱۳۳۲	۴۹۶۹۰	۴۹۶۹۰۰۰
۱۳۳۳	۵۰۷۴۰	۵۰۷۴۰۰۰
۱۳۳۴	۵۰۰۸۰	۵۰۰۸۰۰۰
۱۳۳۵	۶۲۹۰۰	۶۲۹۰۰۰۰
۱۳۳۶	۷۲۱۶۰	۷۲۱۶۰۰۰
۱۳۳۷	۵۲۲۷۵	۵۲۲۷۵۰۰
۱۳۳۸	۴۴۹۸۳	۴۴۹۸۳۰۰
۱۳۳۹	۵۴۴۸۴	۵۴۴۸۴۰۰
۱۳۴۰	۵۹۲۰۰	۵۹۲۰۰۰۰
۱۳۴۱ ***	۷۴۲۲۸	۱۰۴۲۶۶۱۴۸
۱۳۴۲	۸۷۳۷۵	۱۲۳۱۹۸۷۵
۱۳۴۳	۱۲۸۲۴۳	۱۸۰۸۲۲۶۳
۱۳۴۴	۱۳۵۹۸۴	۱۹۱۷۳۷۴۴
۱۳۴۵	۱۹۶۷۵۸	۲۷۷۴۲۸۷۸
۱۳۴۶	۲۱۱۸۲۴	۲۹۸۶۷۱۸۴
۱۳۴۷	۲۹۸۴۱۱	۴۲۱۶۳۲۵۰
۱۳۴۸	۲۴۱۱۹۸	۴۲۸۸۹۷۴۲
۱۳۴۹	۳۲۲۶۲۲	۵۲۲۹۹۷۳۶
۱۳۵۰	۳۵۰۱۳۵	۵۷۴۷۵۴۷۹
۱۳۵۱	۴۱۱۵۰۶	۶۶۰۲۸۳۱۹
۱۳۵۲	۳۶۰۵۱۴	۵۴۴۴۸۷۰۲
۱۳۵۳	۴۱۲۷۰۲	۸۱۳۰۸۰۹۹
۱۳۵۴	۵۸۸۷۶۸	۱۵۷۴۳۲۶۶۶
۱۳۵۵	۶۵۷۹۳۰	۱۷۲۹۴۱۱۸۰
۱۳۵۶	۶۷۸۱۵۷	۱۷۶۲۱۸۳۴۷
۱۳۵۷	۵۰۲۲۷۸	۲۳۵۱۷۵۸۸۵

* زمانی فراهانی، ۱۳۷۹ : ۳۳

** درآمد ارزی سالهای ۱۳۳۱ الی ۱۳۴۰ بر مبنای هر توریست مبلغ یکصد دلار هزینه طی مدت اقامت در نظر گرفته شده است و عدد توریستها طی این سالها با استفاده از سالنامه آماری کشور، مرکز آمار ایران سال ۱۳۴۵، استخراج شده است.

*** درآمد ارزی سالهای ۱۳۴۱ الی ۱۳۴۶ بر مبنای سال ۱۳۴۷ یعنی به ازای هر توریست ۱۴۱ دلار محاسبه شده است.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

جدول شماره ۲ :تعداد توریست ورودی و درآمد ارزی سالیانه از آن طی سالهای بعد از انقلاب اسلامی در ایران (۱۳۸۴-۱۳۵۸)*

موضوع / سال	تعدادتوریست	درآمد ارزی به دلار
۱۳۵۸	۱۴۷۵۲۲	۶۴۳۵۹۸۷۴۸
۱۳۵۹	۱۵۳۶۱۲	۶۱۵۷۶۲۷۱
۱۳۶۰	۱۶۷۴۷۳	۷۱۷۰۲۰۹۶
۱۳۶۱	۶۸۵۹۵	۲۶۶۰۸۸۷۲
۱۳۶۲	۱۰۷۴۷۲	۴۱۹۵۲۰۹۳
۱۳۶۳	۱۳۱۳۰۸	۳۴۵۶۲۷۳۴
۱۳۶۴	۸۹۴۲۵	۳۱۷۹۸۳۶۰
۱۳۶۵	۸۵۸۰۱	۲۹۲۶۳۳۳۶
۱۳۶۶	۶۸۴۲۶	۲۷۸۸۴۳۷۶
۱۳۶۷	۷۰۷۴۰	۲۹۴۳۷۷۲۰
۱۳۶۸	۹۳۹۵۳	۳۸۴۱۸۶۰۸
۱۳۶۹	۱۶۱۹۵۴	۶۵۱۹۰۸۶۸
۱۳۷۰	۲۴۹۱۰۳	۱۰۵۰۵۳۳۶۸
۱۳۷۱	۲۷۵۶۷۲	۱۲۰۴۸۹۰۰۶
۱۳۷۲	۳۱۱۲۴۳	۱۳۱۱۳۳۶۱۴
۱۳۷۳	۳۶۰۶۵۸	۱۵۴۶۲۷۲۸۹
۱۳۷۴	۴۸۸۹۰۸	۲۰۵۱۲۴۳۵۰
۱۳۷۵	۵۷۳۴۴۹	۲۶۱۲۲۸۴۷۵
۱۳۷۶	۷۶۴۰۹۲	۳۱۵۷۲۹۵۷۵
۱۳۷۷	۱۰۰۷۵۹۷	۴۷۷۲۵۲۴۱۶
۱۳۷۸	۱۳۳۲۰۹۰۵	۵۸۵۶۹۲۲۳۰
۱۳۷۹ **	۱۳۴۱۷۶۲	۶۷۰۸۸۱۰۰۰
۱۳۸۰	۱۳۲۲۵۴۲	۷۴۱۷۷۸۱۱۲
۱۳۸۱	۱۳۱۱۲۵۶	۷۳۰۸۷۴۳۲۱
۱۳۸۲	۱۳۰۹۷۸۲	۷۴۵۴۷۸۲۲۰
۱۳۸۳	۱۳۸۷۵۱۳	۸۹۷۸۴۳۴۹۰
۱۳۸۴	۱۴۲۱۳۷۹	۹۶۳۷۸۴۴۹۴۱

* زمانی فراهانی، ۱۳۷۹: ۴۴

** مجلهٔ جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۲(مقالهٔ؛ توریسم در ایران، چالشها و امیدها، کریم حسین‌زادهٔ دلیر). همچنین نگاه کنید به؛ خلاصه عملکرد برنامه ملی گردشگری،سازمان ایرانگردی و جهانگردی، ۱۳۸۰

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

یکی دیگر از دلایل کاهش رونق توریسم در ایران در این دوره، از بین رفتن بسیاری از تجهیزات و خدمات و زیر ساختهای مورد استفاده در صنعت توریسم، و یا واگذار نمودن بسیاری از آنها به دیگر نهادها و سازمانهای غیر مرتبط با صنعت توریسم در کشور بود. چنانکه طبق مصوبه شورای انقلاب در سال ۱۳۵۸ چهار شرکت فعال در امر توریسم که قبل از انقلاب شکل گرفته بود (شرکت سهامی گشت های ایران، شرکت سهامی مرکزخانه های ایران، شرکت سهامی سازمان مراکز جهانگردی برای ورزشهای زمستانی، شرکت سهامی تأسیسات جهانگردی) در یکدیگر ادغام گردید و تحت عنوان « سازمان مراکز ایرانگردی و جهانگردی» شروع به فعالیت نمود (محلاتی،۱۳۸۰: ۲۸۱). همچنین در سال ۱۳۵۸ با تصویب شورای انقلاب ادارهٔ ۱۴۴ واحد پذیرایی موجود در کشور و ۱۲ هتل وابسته به بنیاد علوی به سازمان مراکز ایرانگردی و جهانگردی سپرده شد؛ ولی در سال ۱۳۶۱ ادارهٔ هتل های یاد شده از این سازمان سلب و به بنیاد مستضعفان برگشت داده شد. همچنین در سال ۱۳۵۹ از مجموع واحدهای پذیرایی واگذار شده به سازمان مراکز ایرانگردی و جهانگردی ۱۲۰ واحد آن که در جریان انقلاب سوخته یا ویران شده بود، تعطیل بود(زمانی فراهانی، ۱۳۷۹: ۵۷- ۳۳). در طول جنگ عراق علیه ایران تا پایان جنگ در سال ۱۳۶۷ این محدودیت ها در صنعت توریسم ایران کماکان مشهود بود.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

جدول شماره ۳ : میزان تغییر کاربری تأسیسات جهانگردی و نسبت آنها از مجموع تأسیسات و تجهیزات از رده خارج شده در اوایل انقلاب اسلامی*

ردیف	نوع کاربری	تعداد واحد	درصد
۱	اسکان مهاجرین جنگی	۷۷	۲۵/۹
۲	تبدیل به مراکز پزشکی	۱۰	۳/۴
۳	تبدیل به مسکونی	۷	۲/۴
۴	تبدیل به مسافرخانه	۱۰۹	۳۶/۷
۵	تخریب و متروکه	۴۷	۱۵/۸
۶	تبدیل به واحدهای تجاری و اداری	۳۶	۱۲/۱
۷	تبدیل به واحدهای آموزشی	۵	۱/۷
۸	تبدیل به سایر کاربریها	۶	۲
جمع		۲۹۷	۱۰۰

* ابراهیم زاده و بریمانی، ۱۳۷۵ : ۸۳

برنامه های توسعه کشور و رونق مجدد کارکردهای توریستی در ایران

الف- برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کارکردهای توریستی آن (۱۳۷۲-۱۳۶۸)

با پایان یافتن جنگ تحمیلی تهیه و تدوین برنامه های توسعه کشور که در برگیرنده توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران بود آغاز و تا کنون سه برنامه پنج ساله اجرا و برنامه چهارم نیز از یکسال قبل آغاز شده است. صنعت توریسم در این برنامه ها واجد کارکردها و اهداف مشخصی است که منجر به ارتقای جایگاه آن در کشور شده است .

اولین برنامه پنجساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور عمدتاً با نگرش بازسازی خرابیهای جنگ در سال ۱۳۶۸ تدوین شد. در عین حال در این برنامه برای اولین بار پس از انقلاب اسلامی، بصورت مستقل برای صنعت توریسم سیاستگذاری و برنامه های ویژه ای مدون گردید . استراتژی های بخش صنعت توریسم در این برنامه عبارت بودند از :

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

- اولویت دادن به اصل خود کفایی در صنعت جهانگردی از طریق تشویق، ترغیب و ایجاد تسهیلات لازم برای بخش خصوصی جهت سرمایه گذاری در این زمینه.
- گسترش مبادلات و همکاریهای بین المللی و تقویت همبستگی میان مسلمانان جهان به منظور زمینه سازی جهت صدور انقلاب و توسعه تفاهمات بین المللی و انتقال نکات مثبت و سازنده سایر فرهنگها به داخل کشور.
- استفاده از هنرهای سنتی و مصنوعات داخلی در ساخت تأسیسات و واحدهای اقامتی به منظور جلوگیری از ورود مظاهر فرهنگ غیر ایرانی.

در عین حال یکسری اهداف کمی به منظور ایجاد تحول مثبت در زیر ساخت ها و کارکردهای توریستی در این برنامه تدوین گردید که از آن جمله اند؛

- بازسازی واحدهای خسارت دیده (متعلق به بخش گردشگری) در مناطق جنگی، تکمیل واحدهای نیمه تمام و احداث ۵۰ باب واحدهای جدید، به منظور افزایش ظرفیت اقامتی این بخش از ۲۹۵۲ تخت در سال ۱۳۶۶ به ۴۵۰۰ تخت در پایان سال ۱۳۷۲.
- اجرای برنامه های فرهنگی و هنری جهت ایرانیان خارج از کشور از ۴ مورد در سال پایه به ۲۱ مورد در سال پایانی برنامه.
- چاپ کارت پستال، تهیه و توزیع نوار صوتی، مجله، بروشور و تقویم از ۳۵۵ هزار نسخه در سال پایه به بیش از ۱۵ میلیون و ۲۶۵ هزار نسخه در سال پایانی برنامه (وزارت برنامه و بودجه،۱۳۶۸: ۲۴-۱۲)

در پایان برنامه اول توسعه (۱۳۷۲) تقریباً تمامی اهداف برنامه در بخش گردشگری متحقق گردید، و این نسبت در برخی موارد بیش از برنامه بود. لیکن مواردی نیز کمتر از اهداف برنامه اتفاق افتاد.

ب- برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کارکردهای توریستی آن (۱۳۷۷-۱۳۷۳)

در برنامه دوم توسعه کشور نیز همچون برنامه اول خط مشی های اساسی، استراتژیها و اهداف کمی و کیفی صنعت توریسم مد نظر قرار گرفت و

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

چشم انداز توسعه آن ترسیم گردید؛ بطوریکه مهمترین اهداف کمی تحول آفـرین بخش توریسم در این برنامه عبارت بودند از :

- افزایش ظرفیت مسافر پذیری از ۵۰۴۳ تخت در سال ۱۳۷۲ بـه ۱۱۳۸۳ تخـت در سال ۱۳۷۷ در بخش دولتی و همچنین افزایش ظرفیت اقامتی بخش خصوصی از ۲۹۴۵۷ تخت در سال پایه به ۴۸۱۱۷ تخت در سال پایانی برنامه .

- افزایش واحدهای پذیرایی بین راهی از حدود ۳۶۰۰ باب بـه حـدود ۴۱۰۰ بـاب در سال پایانی برنامه .

- افزایش تعداد جهانگرد خارجی از حدود ۳۲۰ هـزار در سـال ۱۳۷۲ بـه بـیش از یک میلیون و ۴۰ هزار در پایان برنامه .

- افزایش درآمد ارزی حاصل از ورود جهـانگردان خـارجی از حـدود ۱۶۰ میلیـون دلار در سـال ۱۳۷۲ بـه بـیش از ۵۲۰ میلیـون دلار در سـال پایـانی برنامـه و در مجموع کسب یک میلیارد و ۷۰۰ میلیون دلار درآمد ارزی از محـل توریـسم طـی برنامه (۱۳۷۷-۱۳۷۲).

- آموزش حدود ۲۰ هزار نفر نیروی انسانی شاغل در بخش گردشگری طـی دوران برنامه دوم توسعه.

- آماده سازی و بهسازی ۱۴ مورد قطب هـای سـیاحتی شـامل؛ دریاچـه ارومیـه، کناره ارس،پیست های اسکی شهرکرد، سـرعین اردبیـل، سـواحل خـزر، روسـتای ماسوله، دریاچه مریوان، ماهان، تنگه بستانک در مرودشـت فـارس، بنـدر چابهـار، سلطانیه زنجان، حاشیه کارون، سواحل بندر گناوه و لاهیجـان (سـازمان برنامـه و بودجه، ۱۳۷۲: ۱۴-۸).

در پایان برنامه دوم توسعه، بخش زیادی از اهداف مورد نظر تحقق یافـت لیکن تحول اساسی بیش از آنچه در برنامه اول توسعه اتفاق افتاده بـود، رخ نـداد؛

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

گرچه برخی از اهداف کمی عملیاتی گردید، ولی شاهد تحول کیفی زیادی در این بخش تا پایان برنامه دوم توسعه نمی باشیم.

ج- برنامهٔ سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و کارکردهای توریستی آن(۱۳۸۳-۱۳۷۹)

در برنامه سوم توسعه کشور، بطور جدی تری به صنعت توریسم پرداخته شده است، بر این اساس سیاستها و استراتژیهای فراگیرتر و همه جانبه ای بمنظور توسعه توریسم در ایران در این برنامه دیده می شود که برخی از آنها عبارتند از :

- ادغام سازمانهای ایرانگردی و جهانگردی و میراث فرهنگی، به منظور ایجاد هماهنگی بیشتر و توسعه وظایف فرابخشی و افزایش بهره وری فعالیتهای بخش صنعت توریسم در کشور.
- آماده سازی و معرفی قطب ها، اماکن، آثار و محوطه های تاریخی، فرهنگی و طبیعی کشور، و فراهم آوردن امکانات متناسب با توجه به قابلیت های هر یک از این قطب ها در جهت تشویق هر چه بیشتر میزان بازدید گردشگران فرهنگی داخلی و خارجی از آنها.
- ایجاد بستر اقتصادی مناسب برای توسعهٔ فعالیتهای میراث فرهنگی و جلب مشارکت بخشهای خصوصی، تعاونی و جذب و هدایت سرمایه های خارجی به بخش توریسم در کشور.

علاوه بر اینها اهداف کمی نسبتاً خوبی نیز بمنظور ارتقاء جایگاه و کارکردها، تسهیلات، تجهیزات و خدمات گردشگری در برنامه سوم توسعه دیده شده بود، که بخش های زیادی از آن اجرا و عملیاتی گردید و البته برخی از اهداف نیز محقق نگردید. با این وجود جهش نسبتاً مناسبی در زیر ساخت ها و

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

کارکردهای صنعت توریسم در این برنامه فراهم گردید. بخشهایی از این اهـداف و عملکرد آنها به شرح ذیل می باشند ؛

- در زمینه جذب و ورود جهانگردان خارجی، طبق اهداف کمـی تـضمین شـده از سال ۱۳۷۹ تا ۱۳۸۳ می بایست بـه ترتیـب ۱/۷، ۲/۱، ۲/۶، ۳/۲، ۴ میلیـون نفـر توریست به ایران می آمدند، لیکن آنچه که عملاً اتفاق افتاد بـه ترتیـب ۱/۳، ۱/۴، ۱/۵، ۱/۳، و حدوداً ۱/۴ در سال آخر برنامه بوده است که بطور متوسط حـدود ۶۰ درصد اهداف برنامه در این خصوص بوده است.

- در خصوص درآمد ارزی از صنعت توریسم نیز طبق برنامه مقرر بـود بـه ترتیـب ۸۲۲، ۱۰۲۹، ۱۲۸۹ ؛ ۱۶۰۶ و ۲۰۳۶ میلیون دلار طـی برنامـه سـوم توسـعه بـه کشور وارد شود، ولی عملکرد متوسط آن کمتر از یک میلیـارد دلار سـالیانه بـوده است.

- به منظور ایجاد ظرفیت اقامتی نیز در این برنامه مقرر بود که از حدود ۵۲۴ هزار تخت در سال اول برنامه به حدود ۷۵۰ هزار تخت در آخر برنامه ایـن ظرفیـت هـا ارتقاء یابد، که البته حدود ۹۰ درصـد اهـداف تحقـق یافـت. (سـازمان مـدیریت و برنامه ریزی، ۱۳۸۳: ۱۲۷۹).

- در مجموع جهت تحقق اهداف کمی و کیفـی صـنعت توریـسم در برنامـه سـوم توسعه، سازمان ایرانگردی و جهانگردی همگام با واگذاری امور تصدی گری، تلاش نموده تا ساختار نیروی انسانی خود را نیـز دچـار تحـول سـاخته و بـر کـارایی آن بیفزاید.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

جدول شماره ۴: برخی از اهداف کمی بخش گردشگری در برنامه سوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران*

ردیف	عناوین شاخص	واحد متعارف	سالهای برنامه سوم				
			۱۳۷۹	۱۳۸۰	۱۳۸۱	۱۳۸۲	۱۳۸۳
۱	تعداد جهانگرد ورودی	هزار نفر	۱۷۰۰	۲۱۰۰	۲۶۰۰	۳۲۰۰	۴۰۰۰
۲	درآمد ارزی حاصل از جهانگردی	میلیون دلار	۸۲۳	۱۰۲۹	۱۲۹۰	۱۶۰۶	۲۰۳۶
۳	ظرفیت تأسیسات اقامتی(درجه بندی شده)	تخت	۶۱۰۰۰	۶۴۰۰۰	۶۸۰۰۰	۷۱۰۰۰	۷۵۰۰۰
۴	نسبت نظارت بر کیفیت خدمات	درصد	۱۷	۲۵	۳۳	۵۰	۱۰۰
۵	تعداد موزه	موزه	۱۳۰	۱۳۸	۱۴۲	۱۴۶	۱۵۱
۶	تعداد بازدیدکنندگان داخلی از موزه ها و اماکن تاریخی	میلیون نفر	۱۲	۱۵	۱۶	۱۸	۲۰
۷	نسبت اشیاء تاریخی مرمت شده به کل اشیاء	تعداد اشیاء در هزار شیء تاریخی	۹۱	۹۶	۱۰۲	۱۰۸	۱۱۵
۸	نسبت آثار حفاظت شده به کل آثار نیازمند حفاظت	تعداد اثر در هزار اثر	۹	۹/۷	۱۰/۶	۱۱/۷	۱۲/۸
۹	نسبت آثار ثبت شده به نسبت کل آثار شناسایی شده	تعداد اثردر هزار اثر	۲۸	۳۸	۵۲	۷۲	۱۰۰
۱۰	نسبت آثار مستند سازی شده به کل آثار شناسایی شده	تعداد اثردر هزار اثر	۴۲	۵۳	۶۶	۸۳	۱۰۴

- **جلالی، ۱۳۸۰: ۹۸۸.**

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

د: برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی و کارکردهای توریستی آن در ایران (۱۳۸۴-۱۳۸۸)

در این برنامه که از یکسال قبل شروع شده و مقرر است تا چهار سال آینده ادامه یابد، افق های بلندی به منظور تحول آفرینی در بخش گردشگری و جهشی پویایی به منظور توسعه کارکردها و زیر ساخت های این صنعت، مد نظر قرار گرفته است، مهمترین سیاستها ؛ اهداف و استراتژیهای مورد نظر در این برنامه عبارتند از :

- تهیه و اجرای طرح های مربوط به « حمایت از مالکین»، متصرفین قانونی و بهره برداران تاریخی، فرهنگی و املاک واقع در حریم آنها و « مدیریت، ساماندهی، نظارت و حمایت از مالکین و دارندگان اموال فرهنگی و تاریخی منقول مجاز» تا پایان سال اول برنامه چهارم توسعه کشور.
- ایجاد و تجهیز پایگاههای میراث فرهنگی و آثار تاریخی مهم کشور و همچنین شناسایی و حمایت از آثار فرهنگی- تاریخی حوزهٔ فرهنگی ایران در کشورهای همسایه و منطقه بعنوان میراث فرهنگی مشترک.
- به منظور جلب مشارکت بخش خصوصی و تعاونی، سازمان میراث فرهنگی و گردشگری مجاز است نسبت به صدور مجوز تأمین و فعالیت موزه های خصوصی و تخصصی و غیره اقدام نماید.
- ارتقاء جایگاه بخش غیر دولتی و افزایش رقابت پذیری در صنعت گردشگری از طریق اصلاح قوانین و مقررات و ارائه تسهیلات لازم، تهیه ضوابط حمایتی، اداری، بانکی برای موسسات بخش غیر دولتی و نیز جذب سرمایه گذاران و مشارکت موسسات داخلی و بین المللی و بیمه برای گردشگران خارجی.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

با توجه به اهداف و استراتژیهای فوق، رویکرد اصلی دولت در این برنامه برای گسترش و توسعه صنعت توریسم، کم کردن تصدی گریهای دولتی و حمایت از حضور و گسترش فعالیتهای بخش خصوصی در این صنعت است.

علاوه بر آن در این برنامه یکسری اهداف کمی تحول آفرین نیز پیش بینی و برنامه ریزی شده که مهمترین آنها عبارتند از :

- جذب حدود ۲۰ میلیون گردشگر خارجی طی دورهٔ برنامه (۱۳۸۸-۱۳۸۴)
- ایجاد و احداث ۲۰۰ هزار کمپینگ و اردوگاه گردشگری در مراکز جاذب تاریخی، فرهنگی و طبیعی و حدود ۵ هزار سرویس بهداشتی در مسیرهای پر تردد و مکانهای جاذب گردشگری.
- احداث ۳۰ سایت موزهٔ تاریخی، ۱۰ موزهٔ منطقه ای، ۲۴ موزهٔ بزرگ استانی وایجاد ۳۵ موزهٔ ملی با استانداردهای بین المللی و مشارکت برای ایجاد ۱ هزار موزهٔ تخصصی و محلی و حمایت از ایجاد موزه های غیر دولتی . در عین حال تلاش برای ارتقاء موزهٔ ملی ایران به یکی از پنج موزهٔ بزرگ دنیا.
- ایجاد ۷۴ مجتمع خدمات رفاهی بین راهی و ساماندهی خدمات بین راهی با مشارکت بخش خصوصی.
- حمایت از ایجاد ۱۴۰ منطقه نمونه گردشگری توسط بخش غیر دولتی در مناطق دارای مزیت نسبی از جمله، نوار ساحلی دریای خزر، استانهای تهران، قم، منطقه آذربایجان، اصفهان، فارس، خراسان و مناطق غربی حوزه زاگرس.
- افزایش تعداد پایگاههای میراث فرهنگی به ۱۰۰ پایگاه و تجهیز مناسب آنها (سازمان مدیریت و برنامه ریزی ،۱۳۸۴). در مجموع حدود ۴۱ مورد اهداف کمی در برنامه چهارم توسعه برای ارتقاء صنعت گردشگری کشور آورده شده که آنچه در بالا گفته شد، بخشی از آنها می باشد.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

جدول شماره ۵ برخی از اهداف کمی بخش گردشگری، برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی ایران*

ردیف	عناوین شاخص	واحد متعارف	اهداف برنامه (۱۳۸۴-۱۳۸۸)
۱	جذب گردشگر خارجی	میلیون نفر	۲۰
۲	کمپینگ و اردوگاههای گردشگری	واحد	۲۰۰۰۰۰
۳	سرویس بهداشتی بین راهی	واحد	۵۰۰۰
۴	موزه های تاریخی، فرهنگی با کاربری محلی، ملی، بین المللی	موزه	۱۰۹۹
۵	مجتمع خدمات بین راهی	مجتمع	۷۴
۶	منطقه نمونه گردشگری	منطقه	۱۴۰
۷	پایگاه میراث فرهنگی	پایگاه	۱۰۰

*** تهیه و تنظیم نگارنده، با استفاده از داده های سند تلفیقی اسناد توسعه بخشی و فرابخشی برنامه چهارم توسعه کشور.**

جمع بندی و نتیجه گیری

از گذشته های دور تا کنون توریسم در ایران از اوج و حضیض های زیادی برخوردار بوده است. با شروع تحول شیوهٔ تولید به شیوهٔ پیش سرمایه داری و فراهم شدن زمینه ادغام این کشور در نظام سرمایه داری جهانی، و در عین حال زمینه های شکل گیری یکپارچگی روز افزون بازار داخلی، گسترش ارتباطات و راههای میان شهر و روستا، تغییر الگوی مصرف جامعه، ایجاد و گسترش صنایع در کشور و غیره باعث گردید امکان شکل گیری تشکیلات نسبتاً منسجم گردشگری نیز در ایران فراهم شود.

با تشویق و ترغیب سرمایه گذاری خصوصی در صنایع، خدمات و زیر ساخت ها، توسعه و گسترش شهرها، عملاً مهاجرتهای روستا - شهری به شدت تشدید و شهرنشینی سریع در ایران شکل گرفت، که این خود باعث جابجایی گسترده سرمایه و نیروی کار بطور توأمان در کشور گردید. افزایش سریع قیمت

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

نفت نیز در دهۀ ۱۳۵۰ کمک شایانی به این روند نمود؛ و گردشگری شتاب زیادی در کشور یافت. طرح جامع گردشگری ایران و همچنین طرح تفضیلی آن قبل از ۱۳۵۷تهیه گردید و در عین حال برای بسیاری از مناطق جاذب گردشگری در اقصی نقاط کشور نیز طرح جامع تهیه شد. ساخت و گسترش انواع هتل ها، متل ها، پلاژها، اقامتگاههای جوانان، میهمانسراها، اردوگاههای جهانگردی و غیره نیز از ره آوردهای توسعه گردشگری در ایران بود؛ بطوریکه در اواخر سال ۱۳۵۶ قریب به ۷۰۰ هزار توریست از ایران بازدید کردند.

با شروع جنگ تحمیلی عراق علیه ایران و تبعات ناشی از آن، مجدداً صنعت توریسم در ایران با رکود جدی مواجه گردید و این روند تا پایان جنگ (سال ۱۳۶۷) ادامه داشت. با شروع برنامه های پنج ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور پس از جنگ(از سال ۱۳۶۸ تا کنون) شاهد گسترش و توسعه کارکردها و زیر ساختهای توریسم در کشور هستیم. بطوریکه در شرایط موجود قریب به یک میلیون و پانصد هزار نفر در سال از ایران دیدن می نمایند، ظرفیت تأسیسات اقامتی به حدود ۷۰۰۰ تخت رسیده و درآمد حاصل از توریسم در کشور نیز به حدود یک میلیارد دلار در سال افزایش یافته است . با این وجود با توجه به موقعیت جغرافیایی و وجود زمینه های مناسب اکوتوریسم ؛ همچنین وجود مواریث گرانسنگ فرهنگی در ایران، این روند به هیچ وجه اغنا کننده نیست، لذا در برنامه چهارم توسعه کشور (۱۳۸۸-۱۳۸۴) پیش بینی و برنامه ریزی شده است که در طول برنامه حضور ۲۰ میلیون توریست به کشور گزارش شده است؛ که البته سیاست ها، استراتژیها ؛ زیر ساختها و تأسیسات متناسب با آن نیز پیش بینی و زمینه های عملیاتی شدن آن نیز تا حدودی فراهم شده است.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

منابع و مأخذ

۱- ابراهیم زاده، عیسی و دیگران: جاذبه **هـای گردشـگری و چگـونگی بهـره بـرداری از آن در توسعه منطقه ای سیستان،** طرح بین دانشگاهی، حوزهٔ معاونت پژوهـشی دانـشگاه سیـستان و بلوچستان و دانشگاه زابل، ۱۳۸۴.

۲- ابراهیم زاده، عیسی و فرامرز بریمانی: **بهره گیری از صنعت توریسم از دیدگاه توسعه درونزا،** اولین همایش استانشناسی سیستان و بلوچستان، زاهدان، ۱۳۷۵.

۳- ابراهیم زاده، عیسی: **مهاجرتهای روستایی و علل و پیامدهای آن؛** نمونه اسـتان سیـستان و بلوچستان، فصلنامه تحقیقات جغرافیایی، شماره پیاپی ۶۰، مشهد، بهار ۱۳۸۰ .

۴- ابن حوقل، ابوالقاسم محمد: **صوره الارض،** ترجمه جعفر شعار، انتشارات بنیاد فرهنگ ایران، تهران، ۱۳۴۵.

۵- اسطخری، ابواسحق ابراهیم: **مسالک و ممالک،** به کوشش ایرج افشار، بنگـاه ترجمـه و نـشر کتاب، تهران، ۱۳۴۷.

۶- جلالی، سعید: **قانون برنامه سوم توسعه در نظم حقوقی،** انتشارات سازمان مدیریت و برنامـه ریزی کشور، تهران،۱۳۸۰.

۷- حسامیان، فرخ و دیگران: **شهرنشینی در ایران،** انتشارات آگاه، چاپ سوم، تهران، ۱۳۷۷.

۸- حسین زاده دلیر، کریم: **توریسم در ایران؛** چالشها و امیدها، مجله جغرافیا و توسـعه ناحیـه ای، دانشگاه فردوسی مشهد، ۱۳۸۲.

۹- دیبایی، پرویز: **شناخت جهانگردی،** انتشارات دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ۱۳۷۱.

۱۰- زمانی فراهانی، حمیرا: **صنعت گردشگری و خدمات مسافرتی،** موسسه فرهنگـی انتـشارات زهد، تهران، ۱۳۷۹.

۱۱- سازمان ایرانگردی و جهانگردی: **خلاصه عملکرد برنامه ملـی گردشـگری کـشور،** تهـران، ۱۳۸۰.

۱۲- سازمان برنامه و بودجه: **مستندات برنامه دوم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور،** جلد هفتم و هشتم، تهران، ۱۳۷۲.

۱۳- سازمان مدیریت و برنامه ریزی کشور: **گزارش اقتصادی سال ۱۳۸۲ و نظارت بـر عملکـرد چهار ساله اول برنامه توسعه سوم،** جلد دوم قسمت اول، تهران،۱۳۸۳.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]

۱۴- سازمان مدیریت و برنامه ریزی: **سند تلفیقی اسناد توسعه بخشی و فرابخشی برنامه چهارم توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی جمهوری اسلامی**، تهران، ۱۳۸۴.

۱۵- سالنامه آماری کشور: **سازمان برنامه و بودجه**، مرکز آمار ایران، تهران، ۱۳۴۵.

۱۶- کریستین سن، آرتور: **ایران در عهد ساسانیان**، ترجمه رشید یاسمی، انتشارات ابن سینا، تهران، ۱۳۴۵.

۱۷- گیرشمن، رومن: **ایران از آغاز تا اسلام**، ترجمه محمد معین، شرکت انتشارات علمی، فرهنگی، تهران، ۱۳۶۴.

۱۸- محلاتی، صلاح الدین: **درآمدی بر جهانگردی**، انتشارات دانشگاه شهید بهشتی، تهران،۱۳۸۰.

۱۹- نوشیروانی، س.و: **سرآغاز تجاری شدن کشاورزی در ایران**، مقاله ای از کتاب؛ مسائل اراضی و دهقانی، انتشارات آگاه، تهران، ۱۳۶۱.

۲۰- وزارت برنامه و بودجه: **قانون برنامه اول توسعه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی کشور**، تهران، ۱۳۶۸.

۲۱- بدیعی، ربیع: **جغرافیای مفصل ایران**، انتشارات اقبال، جلد ۳، تهران،۱۳۶۲.

۲۲- Baker, J.N.L., ***History of Geographical Discovery an Exploration***, Londan, ۱۹۴۸.

۲۳- Bunbury, E.H., ***A History of Ancient Geography***, London, ۱۸۸۳.

[Downloaded from isharat.khu.ac.ir on 2026-10-28]